

**Hanna Appel, *Kontrowersje wokół „senatus consultum ultimum”.*
Studium z dziejów późnej republiki rzymskiej,
Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika,
Toruń 2013, ss. 341**

Ostatnie sto lat funkcjonowania Republiki Rzymskiej to okres jej głębokiego kryzysu, szczególnie widocznego w sferze politycznej. Był to bowiem czas nasilenia rywalizacji między wrogimi sobie ugrupowaniami i ustawicznie wybuchających krwawych konfliktów zbrojnych. Niepewna sytuacja, w jakiej się wówczas znalazła, wymagała wprowadzenia wyjątkowych środków. Temu posłużyło tzw. *senatus consultum ultimum* (dalej *scu*), czyli nadzwyczajna uchwała podejmowana w stanie zagrożenia państwa.

Badania nad wspomnianym postanowieniem senatu wywołują wiele trudności i kontrowersji. Wynikają one z tego, iż w przekazach autorów antycznych brak o nim informacji jako o obowiązującej normie prawnej. Ponadto wzmianki na temat tej uchwały mają charakter niejasny i są ogólnikowe. Stało się to przyczyną wielu polemik i dyskusji, co doprowadziło do powstania obszernej literatury przedmiotu na jej temat. Mimo licznych i szczegółowych analiz wśród uczonych, brak zgodności co do sposobu jej interpretacji. Niektórzy negowali nawet legalność *scu*. Na przykład Wilfried Nippel uznał, że nie miało ono umocowania prawnego, nie nadawało też urzędnikom żadnych dodatkowych uprawnień¹. Inni badacze dochodzili do zgoła odmiennych wniosków. Przykładowo Leonhard A. Burckhard podkreślał jego nadrzędność w stosunku do innych norm prawnych². Pojawiały się również opinie skrajne, w których *scu* traktowano jako quasi-dyktaturę³.

Recenzowana książka Hanny Appel dotyczy właśnie *senatus consultum ultimum*. Kreśląc we *Wprowadzeniu* zarys podejmowanej problematyki, Autorka akcentuje, iż uczeni, badając *scu*, koncentrowali się w zasadniczej mierze na dwóch związanych z nim kwestiach: prawomocności tej uchwały oraz na zakresie kompetencji przysługujących na jej podstawie urzędnikom realizującym jej postanowienia. Swoich badań H. Appel nie ogranicza jedynie do tych spraw, ale zajmuje również stanowisko odnośnie do wielu

¹ W. Nippel, *Public Order in Ancient Rome*, Cambridge 1995, s. 63.

² L.A. Burckhardt, *Politische Strategien der Optimaten in der späten römischen Republik*, „Historia Einzelschriften”, Hf. 57, Stuttgart 1988, s. 86.

³ G. Plaumann, *Das sogenannte senatus consultum ultimum, die Quasidiktatur der spateren römischen Republik*, Klio 1913, s. 385.

innych problemów związanych z tym nadzwyczajnym postanowieniem senatu. Uznaje m.in., iż dokładnego omówienia wymaga sposób interpretacji *scu* przez republikańskich urzędników, szczególnie tych, którzy byli zobowiązani do jego wykonania. Badaczka ta stawia sobie również za cel rozstrzygnięcie spornej kwestii, czy nieprecyzyjna formuła *scu* decydowała o jego słabości, czy raczej świadczyła o jego sile. Hanna Appel stwierdza, że należy ustalić także, czy powzięcie decyzji o uchwaleniu *scu* było symptomem bezradności czy siły senatu. Ponadto stara się rozstrzygnąć, jak długo ta wyjątkowa uchwała obowiązywała oraz czy na podstawie *scu* wprowadzano w Rzymie stan wyjątkowy. Próbuje także każdorazowo określić, kto występował z inicjatywą podjęcia *scu*, czy dawało ono jakieś dodatkowe uprawnienia urzędnikom odpowiedzialnym za jego wykonanie oraz jak kształtowały się stosunki między magistratami a senatem po jego uchwaleniu.

W recenzowanej monografii zbadano czternaście przypadków, w których senat ogłosił, iż Republika Rzymska znalazła się w niebezpieczeństwie i w związku z tym uchwalił *scu*. Ich analizę przeprowadzono w ośmiu rozdziałach stanowiących zasadniczą część tej pracy. Omówienie każdego z nich zostało poprzedzone nakreśleniem tła politycznego i charakteru wydarzeń, które w konsekwencji doprowadziły do uchwalenia przez senat tego wyjątkowego postanowienia.

Pierwszy rozdział nosi nieco intrygujący tytuł *Śmierć Tyberiusza Grakcha: pierwsze „scu” czy „consecratio capitis”?* Autorka z różnych perspektyw ukazała kryzys 133 roku, silnie akcentując wagę kwestii religijnych związanych ze śmiercią Tyberiusza Grakcha. Stwierdziła, że wbrew przekonaniu niektórych uczonych nie można uznać, że już wówczas senat podjął decyzję o uchwaleniu *scu*. W dalszej części rozważań sugeruje, że w sytuacji, jaka nastąpiła w państwie rzymskim bezpośrednio przed śmiercią Tyberiusza Grakcha, należy upatrywać genezy tej wyjątkowej uchwały senatu. Jak bowiem wskazują informacje zawarte w tekstach źródłowych, Publiusz Korneliusz Scipio Nazyka przedstawił wówczas na forum senatu grożące republice niebezpieczeństwo i wezwał konsula do interwencji. Zatem nie można wykluczyć, że postulował wtedy powzięcie decyzji o *scu* skierowanym przeciwko działaniom Tyberiusza Grakcha.

W rozdziale drugim Autorka przechodzi do badań nad pierwszym uchwalonym przez senat *senatus consultum ultimum* ze 121 roku, które bezspornie poświadczane jest w źródłach. Stanowiło ono reakcję senatu na zaburzenia, jakie wybuchły w stolicy po śmierci młodszego z braci Grakchów, Gajusza. Wnioskodawcą projektu tej uchwały, a potem jej wykonawcą, był konsul Lucjusz Opimiusz, który opierając się na niej, przystąpił do likwidacji zagrożenia w stolicy. Hanna Appel podkreśla, iż sposób, w jaki ten konsul rozprawił się ze stronnikami Gajusza Grakcha, już w starożytności budził skrajne emocje. Historycy antyczni akcentowali bowiem wyjątkową bezwzględność,

jakiej dopuścił się ten polityk wobec swych ofiar. Podkreślali jednocześnie, iż jego stosunek do tych – jak uważał – wichrzycieli nie wypływał z obawy o los republiki, ale z osobistych pobudek. Oceniając więc postawę Opimiusza, niezwykle trafnie odnotowała: „jeśli Opimiusz miałby dać przyszłym wykonawcom tej uchwały jakiś wzór do naśladowania, to swoim postępowaniem dałby jedynie przyzwolenie na swobodne stosowanie okrucieństwa”⁴.

W rozdziale trzecim Autorka zauważa, że bez wątplenia z zacytowanego wyżej „wzoru” nie skorzystał Gajusz Mariusz, któremu w 100 roku senat powierzył troskę o bezpieczeństwo republiki. Starał się on bowiem zastosować *fides publica*, by nie dopuścić do nadużyć, a jednocześnie użył minimum niezbędnych sił do wykonania tego postanowienia i zażegnania niebezpieczeństwa grożącego państwu.

W kolejnym rozdziale zatytułowanym „*Senatus consulta ultima*” pomiędzy 99 a 63 rokiem; „*Hostis declaratio*” zostały przedstawione dwa wydarzenia, w trakcie których senat zdecydował się na uchwalenie *scu*. W 83 roku uchwałę tę podjęto przeciwko Lucjuszowi Korneliuszowi Sulli, natomiast w 77 roku przeciwko Markowi Emiliuszowi Lepidusowi. W tej części pracy Hanna Appel włączyła się również w dyskusję, jaka toczy się w literaturze przedmiotu nad tym, czy *hostis declaratio* powinna być traktowana jako integralna część *scu*, czy raczej jako osobna decyzja. Autorka konkluduje: „Trzeba zatem mocno podkreślić, że *scu* miało odgrywać zupełnie inną rolę aniżeli *hostis declaratio*. Uchwała senatu stwierdzała, że *rei publica* zagraża niebezpieczeństwo i należy przedsięwziąć odpowiednie środki, by je zażegnać, *hostis declaratio* natomiast wskazywała imiennie wrogów państwa. I, jak była już o tym mowa, obie te uchwały mogły służyć politycznej manipulacji”⁵.

Kolejna część jej monografii została poświęcona okolicznościom uchwalenia *scu* przeciwko Lucjuszowi Sergiuszowi Katylinie w 63 roku. Autorka szczegółowo przedstawia etapy planowanego przez tego polityka sprzysiężenia, a także opisuje sławne posiedzenie senatu z 5 grudnia, podczas którego zdecydowano o skazaniu na śmierć czołowych spiskowców osadzonych w areszcie domowym.

W rozdziale szóstym Autorka analizuje *scu* uchwalone w 52 roku. Gwałtowne zaostrenie walk politycznych, które wówczas nastąpiło po zabójstwie Publiusza Klodiusza przez Milona, zmusiło senat do powierzenia troski o los republiki Gnejuszowi Pompejuszowi, interreksowi i trybunom ludowym. Hanna Appel słusznie akcentuje, że ta decyzja czołowej grupy optymatów, a zarazem najważniejszych członków senatu, obrazuje stopień bezradności tej instytucji wobec ówczesnej sytuacji zaistniałej w stolicy. Podkreśla także, iż do charakterystycznej formuły *scu* dodano wówczas polecenie:

⁴ H. Appel, *Kontrowersje wokół „senatus consultum ultimum”*. Studium z dziejów późnej republiki rzymskiej, Toruń 2013, s. 116.

⁵ *Ibidem*, s. 157.

„dilectus autem Pompeius tota Italia haberet”⁶. Pompejusz zgodnie z tym zaleceniem przeprowadził zaciąg wojsk, ale nie przekroczył *pomerium*, w konsekwencji panujący w stolicy chaos nie został zażegnany. Te nieudane próby przewyciężenia pogłębiającej się fali kryzysu, skłoniły rzymskich polityków do powierzenia Pompejuszowi stanowiska konsula bez kolegi.

W przedostatnim rozdziale H. Appel omawia *senatus consultum ultimum*, uchwalone przeciwko Gajuszowi Juliuszowi Cezarowi w 49 roku, według którego ta nadzwyczajna uchwała stanowiła wówczas swoiste *novum exemplum*. Rzeczywiście była ona wyjątkowa. Jednak, jak trafnie podkreśla Autorka, jej wyjątkowość nie polegała, jak sądził Cezar, na nowych okolicznościach jego zatwierdzenia, gdyż te zawsze były różne, ale na konsekwencjach z nią związanych. *Scu* to, wbrew nadziei wielu członków senatu, nie posłużyło wówczas bowiem zwalczaniu powstałego w państwie kryzysu. Przeciwnie – senatorowie głoszący za jego podjęciem zapewne zdawali sobie sprawę z tego, iż przekreślają w ten sposób możliwość jakichkolwiek dalszych negocjacji z Cezarem, co mogło doprowadzić do wybuchu wojny domowej.

W ostatnim rozdziale Hanna Appel poddaje analizie *senatus consulta ultima* uchwalone w latach 48-40. Ustala, że uchwały te nie miały już takiego znaczenia jak wcześniejsze. Podejmowano je bowiem w okolicznościach, które – jak można przypuszczać – nie wymagały takiego środka zapobiegawczego. *Scu* stało się wówczas symptomem wzrastającej niemocy senatu, którego rola i autorytet uległy osłabieniu. Jednakże, mimo że po 49 roku ranga *scu* wyraźnie zmalała, nadal miało ono pewne znaczenie. Tym bowiem należy tłumaczyć to, iż Oktawian August powołał się na nie w *Monumentum Ancyranum*.

Monografię wieńczy znakomite *Zakończenie*. Stanowi ono niezwykle ważne dopełnienie wcześniejszych rozważań. Na podstawie bowiem wnikliwej analizy wszystkich odnotowanych w przekazach antycznych sytuacji, w jakich senat uchwaliał *scu*, H. Appel sformułowała wnioski, które są odpowiedzią na zadane przez nią pytania we *Wprowadzeniu* recenzowanej monografii. Autorka zauważa również, iż w starożytności kontrowersje wiążące się ze *scu* odnosiły się jedynie do tych przypadków jego uchwalenia, w których doszło do zabójstwa obywateli rzymskich bez wyroku sądowego. Wyraźnie też podkreśla, że nie samo jego podjęcie budziło wówczas wątpliwości, ale sposób interpretacji tej uchwały przez urzędników zobowiązanych do jej wykonania.

Tekst pracy uzupełniają: obszerna bibliografia, indeks postaci antycznych i streszczenie w języku angielskim.

Całość stanowi publikację dość obszernych rozmiarów. Jest to konsekwencją nie tyle badań nad samym *scu*, ile przedstawienia szerokiego tła politycznego przy omawianiu

⁶ Asc. 34.

każdego przypadku uchwalenia nadzwyczajnej uchwały senatu. Taki zabieg spowodował, że trudne, nierzadko prawnicze wywody Autorki są możliwe do przyswojenia nawet przez nieobeznanego z tymi kwestiami czytelnika. Monografia ta jest zatem w praktyce studium odnoszącym się do całych dziejów późnej Republiki Rzymskiej.

Recenzowana książka jest oparta na bardzo solidnej i obszernej bazie źródłowej. Analiza przekazów autorów antycznych stanowi bowiem główny trzon rozważań poświęconych wszystkim problemom związanym z *senatus consultum ultimum*. Należy również docenić dojrzały warsztat naukowy Autorki, szczególnie widoczny w rozbudowanych przypisach.

Skalę trudności podjętego przez Hannę Appel tematu obrazuje także obszerna literatura przedmiotu. Autorka porusza się w niej swobodnie, zręcznie konfrontuje starsze badania nad *scu* z najnowszymi osiągnięciami naukowymi. Wykazuje przy tym doskonałą znajomość omawianej tematyki. Godna podkreślenia jest również jej daleko posunięta ostrożność w formułowaniu wniosków i hipotez. Są one dobrze przemyślane, oparte na rzetelnej analizie różnorodnych źródeł i poparte przekonującą argumentacją.

Warto nadmienić, iż H. Appel nie ogranicza się jedynie do ukazania różnic w poglądach uczonych na temat *senatus consultum ultimum*, lecz stara się przedstawić własne stanowisko w każdym z omawianych przypadków. Dzięki takiej praktyce czytelnik ma możliwość zapoznania się z różnymi poglądami i ocenami. Ma również okazję zająć czy ugruntować własne stanowisko wobec prezentowanych w tej publikacji spraw.

Mimo niewątpliwych zalet omawianej monografii jej Autorce nie udało się jednak zawsze w pełni dopracować tekstu. Można bowiem zaobserwować, nieliczne co prawda, błędy faktograficzne. Na przykład pisząc o pierwszej mowie przeciwko Katylinie, Hanna Appel podaje trzy różne daty jej wygłoszenia przez Cyncerona⁷. W konsekwencji czytelnik może odnieść wrażenie, iż Autorka sobie przeczy. Wskazane byłoby zaznaczenie, że uczeni nie są zgodni w kwestii datacji tej mowy Cyncerona. Wiadomo, że została ona wygłoszona następnego dnia po nocnym spotkaniu Katylinarczyków w domu Marka Porcjusza Lekki, które miało się odbyć albo w nocy z 5 na 6 listopada, albo z 6 na 7 listopada. Zatem analogicznie za datę jej wygłoszenia uznaje się 7 bądź 8 listopada⁸.

⁷ H. Appel, *op. cit.*, por.: s. 172 (przyp. 11), 190, 203.

⁸ Ustalenie daty wygłoszenia pierwszej Katylinarki jest związane ze sposobem interpretacji przez badaczy słów Cyncerona (Cat. I, 8): *noctem illam superiorem*. Na temat chronologii tej mowy zob. np.: E.G. Hardy, *The Catilinarian Conspiracy in its Context: A Re-Study of the Evidence*, JRS 7 (1917), s. 190-191; F.H. Potter, *The Date of Cicero's first Oratio against Catilina*, CJ 21 (1925/1926), s. 164-176; K. Vretska, *Das Datum der ersten Catilinaria*, Ciceroniana I (1959), s. 185-196; T. Crane, *Times of the Night in Cicero's First Catilinarian*, CJ 61 (1965/1966), s. 264-267; K. Kumaniecki, *Literatura rzymska. Okres cynceroński*, Warszawa 1977, s. 237-238; D.H. Berry, *Cicero Political Speeches*, Oxford 2006, s. 302-303.

Oceniana praca ma też mankamenty jeszcze innej natury. Tytuły niektórych jej rozdziałów wydają się zbyt mało precyzyjne. I tak np. w rozdziale trzecim „*Senatus consultum ultimum*” w rękach Gajusza Mariusza Autorka zawarła również wiele cennych uwag o procesie Rabiriusza oskarżonego o zamordowanie Saturnina. Jednak doszło do niego nie w 100 roku, za konsulatu Gajusza Mariusza, któremu na mocy uchwalonego wtedy *scu* zlecono rozprawienie się ze stronnikami Saturnina i Glaucji, lecz trzydzieści siedem lat później, w 63 roku, dawno po śmierci Mariusza. Nie zmienia tego nawet słuszna uwaga Hanny Appel, iż mowa Cyncerona *Pro C. Rabirio perduellionis reo* jest ważnym źródłem przy badaniu *scu* powziętego w 100 roku. Dzięki niej wiadomo np., iż uchwała ta miała wówczas szczególne brzmienie: „Fit senatus consultum ut C. Marius L. Valerius consules adhiberent tribunos pl. et praetores, quos eis videretur, operamque darent ut imperium populi Romani maiestasque conservaretur”⁹. Podobnie stwierdzenie, iż dzięki wnikliwej analizie tej mowy zyskujemy również dobre wyobrażenie o tym, jak Cynceron interpretował tę nadzwyczajną uchwałę senatu. Chociaż więc oskarżenie Rabiriusza i wytoczony mu proces łączy się z wydarzeniami 100 roku i uchwalonym wówczas *scu*, między tytułem tego rozdziału a jego treścią nie zawsze jest widoczny ścisły związek. Autorka omawia bowiem w nim nie tylko sposób wykorzystania *scu* przez Mariusza, lecz nawiązuje również do wspomnianego już procesu, z którym Mariusza wiązało tylko to, że do zamordowania Saturnina doszło w wyniku tego, że utracił kontrolę nad wydarzeniami w stolicy w 100 roku.

Również tytuł rozdziału *Prewencyjny charakter „senatus consultum de republica defendenda” w 63 roku p.n.e.* wydaje się niezbyt trafiony. Hanna Appel w tej części publikacji opisuje także *scu* uchwalone 62 roku. Ta wyjątkowa uchwała stanowiła wówczas reakcję na zamieszki, jakie nastąpiły w stolicy po przedstawieniu przez Metellusa Neposa wniosku o wezwanie Gnejusza Pompejusza do Rzymu w celu zażegnania niebezpieczeństwa grożącego republice ze strony Katyliny i przygotowywanych przez niego zbrojnych oddziałów w Etrurii. Ponieważ jednak niepokoje te ustały na skutek politycznych działań senatu, inne kroki nie zostały już podjęte. W tej części pracy Autorka sporo miejsca poświęciła również działalności politycznej Publiusza Klodiusza w 58 roku, co również nie koresponduje z tytułem rozdziału, mimo iż wydarzenia te także wiązały się z niepokojami z 63 roku.

W tekście recenzowanej publikacji sporadycznie pojawiają się również błędy literowe, szczególnie widoczne w nazwiskach często cytowanych badaczy¹⁰, czy niekonsekwencje w zapisie nazwisk autorów antycznych¹¹. Należy jednak wyraźnie pod-

⁹ Cic., Rab. perd. 20.

¹⁰ Zob. H. Appel, *op. cit.*, np. s. 27, 107, 209, 313, 114, 189, 191, 318, 319.

¹¹ Zob. *ibidem*, np. s. 52.

kreślić, iż usterki tego typu są sporadyczne i nie wpływają na wartość recenzowanej monografii.

Książka Hanny Appel bez wątpienia jest publikacją interesującą i wartą uwagi. Stanowi cenną pomoc nie tylko w badaniach nad istotą i naturą *senatus consultum ultimum*, ale także nad dziejami chylącej się ku upadkowi Republiki Rzymskiej. Zainteresować może szerzej nie tylko miłośników historii starożytnej, ale również znawców prawa rzymskiego i filologów klasycznych.

Katarzyna Catus